

ביקורת ספרים

עבר חמקמק: ספרי זכרונות והבניית עברם
של יהודי עיראק בישראל

אסתר מאיר-גליצנשטיין

סלים פתאל, בסמטאות בגדאד, הוצאת כרמל, ירושלים 2003, 357 עמודים.
ששון סומך, בגדאד, אתמול, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספרי סימן קריאה, תל-אביב 2004,
159 עמודים.

בעשור האחרון מרבית יוצאי עיראק לכתוב ספרי זכרונות. בכך הם ממשיכים מסורת שהחלה בשנת 1955 עם צאת ספרו של סלמן שינה, מי שהיה חבר הפרלמנט של עיראק, מבלל לציון. עד שנות השמונים של המאה ה-20 נכתבו מעט ספרים, והבולטים בהם היו ספריהם של הפעילים הציונים, בעיקר שליחי מדינת ישראל, שפעלו בעיראק. עשרות הספרים שיצאו לאור בשנים האחרונות הם בגדר תופעה חדשה, וזו מבטאת את תחושת המחברים שהם שריד אחרון לדור שעלה לישראל, ועם הליכתם מאתנו יבוא אל קצו גם הזיכרון האחרון של קהילה גדולה ומבוססת, שהתקיימה בעיראק מימי הבית הראשון, ובאמצע המאה ה-20, לאחר 2600 שנות היסטוריה, עזבה את ארץ הולדתה. כספרי זכרונות אין הספרים הללו תופעה ייחודית – הם מצטרפים למבחר הגדול של ספרי זכרונות שפרסמו מהגרים יהודים רבים שבאו לישראל ולמדינות הגירה אחרות בדורות האחרונים. אך הדגש בספרים אלה אינו בחבלי ההשתלבות בארץ החדשה, אלא בעיקר במה שהותירו מאחור. בכך הם דומים לניצולי השואה שהנציחו בספריהם בני-אדם וקהילות שהושמדו ונחרבו.

העבר היהודי בעיראק חובק מאות שנות חיים בחבלי הארץ שבין הפרת והחידקל, מאז ימי האימפריות אשור ובבל, ומעת שהתקבע השם 'ארם נהריים', המכוון הן אל התרבות הארמית והן אל התיחום הגאוגרפי של האזור. לא רק היסטוריה ארוכת ימים מתקשרת לעיראק אלא גם מגוון גדול של אירועים היסטוריים שהתרחשו במאה השנים האחרונות לקיומה של הקהילה היהודית שם, ואשר נגעו למערכות יחסים בתוך האוכלוסייה המקומית, יהודים, מוסלמים ונוצרים, וביניהם לבין בני מדינות אירופה, שהתחרו על השליטה בעיראק, ובייחוד בריטניה, גרמניה וצרפת. בתוך מגוון רחב זה לוכדים כותבי הזכרונות מעיראק הבזקים מן העבר שחלף, מנציחים אותם ומנחילים אותם לצאצאיהם ולחברה

הישראלית כולה. הבחירה הגדולה שמזמן העבר לזוכרים מעלה את השאלה: מהו העבר שמנחילה קהילת הזוכרים, מה מתוכו הם זכרונות אוטוביוגרפיים, ואילו משקפים זכרונות קולקטיביים? אילו סוגי זכרונות נכללו בסיפור העבר ואילו הודרו ונשלחו אל תהומות השכחה? לתופעות של הכלה והדרה יש חשיבות מיוחדת בהבנת מנגנוני עיצוב הזיכרון, והן מתבהרות על-ידי השוואת ספרי הזכרונות, וקורה שסוגים של זיכרון המורחקים אצל האחד צצים ועולים אצל האחר. לחוויות מאוחרות, ובייחוד לחוויות מהזמן שבו נכתבו הזכרונות, יש משקל חשוב בעיצוב העבר, שהרי ספרי זכרונות עוסקים אמנם בעבר, אך אינם מנותקים מן ההווה. לפיכך, בצדו של העבר היהודי כבגדאד, על גווניו ומאפייניו, מצטייר צלו של ההווה, שדרכו משתקפים זכרונות העבר.

כדי לבחון רעיונות אלה אתמקד ברשימה זו בשניים מן החשובים בספרי הזכרונות שכתבו יוצאי עיראק בישראל בעשור האחרון – שתי אוטוביוגרפיות שראו אור בשנים 2003-2004. שתיהן עוסקות בבגדאד, ואת שתיהן כתבו אישים שבאו לישראל בהיותם נערים צעירים, ובהמשך דרכם מילאו תפקידים בכירים ורכי השפעה בשלבי היווצרותה של התרבות הישראלית החדשה והתגבשותה. הראשונה, בסמטאות בגדאד, ספרו של איש הטלוויזיה סלים פתאל, והשנייה, בגדאד אתמול, ספרו של חוקר הספרות הערבית פרופ' ששון סומך. פתאל, יליד 1930, בא לישראל בשנת 1950 ובה רכש את השכלתו האקדמית. את דרכו העיתונאית החל כקריין ועורך תוכניות ברדיו, ובשלהי שנות השישים נמנה עם צוות ההקמה של הטלוויזיה הישראלית, ובה ניהל את חטיבת התוכניות בערבית. סומך, יליד 1933, בא ארצה בשנת 1951, התמחה בחקר הספרות הערבית, ושימש כשלושים שנה פרופסור לספרות ערבית חדשה באוניברסיטת תל-אביב. נוסף על מחקריו האקדמיים עוסק סומך גם בתרגום לעברית של מיטב השירה הערבית בת ימינו.¹ שני הספרים הללו ייבחנו בזיקה אל ספרה של המזרחנית וחוקרת התרבות אורית בשקין, *The Other Iraq*,² העוסק בחברה העיראקית בתקופת המלוכה ההאשמית, אותה התקופה שבה עוסקים ספרי הזכרונות.

קווי דמיון רבים נמתחים בין פתאל לסומך: שניהם בני אותה שכבת גיל, שניהם ילידי בגדאד בני שכבת הביניים היהודית, אם כי הראשון בן הרובד הנמוך והשני בן הרובד הגבוה, שניהם רכשו את השכלתם היסודית והתיכונית בעיראק, ואת השכלתם האקדמית בישראל, ושניהם היו מקורבים למפלגה הקומוניסטית העיראקית. לאחר בואם לישראל מילאו שניהם תפקידים חשובים בנושאי מנהל ותרבות, ונטלו חלק בעיצובה של התרבות הישראלית בת זמננו. הדמיון בנתונייהם הסוציו-אקונומיים ובדרכם הפוליטית מעורר ציפיות לאוטוביוגרפיות דומות, לנושאים דומים בזכרונותיהם ולתיאורים דומים של האירועים המרכזיים שהשניים היו שותפים להם. ואולם למרבה הפליאה, שני הספרים מתארים את בגדאד באופן שונה לחלוטין; בגדאד של האחד לא היתה אותה בגדאד בעיני

1. הפרטים הללו מתבססים על נתונים המצוינים על עטיפות ספריהם.

2. Orit Bashkin, *The Other Iraq: Pluralism and Culture in Hashemite Iraq*, Stanford, CA

האחר. נדמה שמדובר בשתי ערים שונות. הבדלים אלה מעוררים שאלה בדבר הקשר בין המציאות לבין הזיכרון, ועל דרכי הבנייתו של הזיכרון האישי. מה אפשר ללמוד מכך לא רק על העבר אלא גם על ההווה, ובעיקר, מה אפשר ללמוד על החברה הישראלית ועל המשקפיים שמבעדם היא מתבוננת על העבר היהודי בארצות האסלאם?

לא מקרה הוא, שספרו של ששון סומך עורר עניין כה רב בקרב ציבור רחב בארץ ובעולם.³ יש קסם מיוחד בסגנון הנון-שאלנטי, הדרך-אגבי, האסוציאטיבי, שבו נכתב הספר, וקסם זה מלווה גם את הובלתו של הקורא אל עולמו האישי של סומך ואל המעגלים המשפחתיים והחברתיים שסבבו אותו. לא פחות מאלה קוסמים לקורא גם פניה של החברה העיראקית הנשקפים מן הסיפור, ובתוכה כמוכן פניה של החברה היהודית והתהפכות שזימנה לה המאה ה-20.

עיראק של העשורים האחרונים, לאחר הפיכות צבאיות תכופות ועקובות מדם ותחת הדיקטטורה הברוטלית של שלטון סדאם חוסין, התקבעה בתודעה הקולקטיבית בעולם ובייחוד במערב כמקום של דיכוי. הפגיעה הקשה בחופש ההתארגנות ובחופש הביטוי מצד אחד, ומספרם הגדול של הגולים הפוליטיים מקרב האינטליגנציה העיראקית ובהם אנשי אקדמיה, עיתונאים, סופרים, משוררים ועוד, מן הצד האחר, מציירים תמונה עגומה של החברה ושל התרבות בעיראק. גם המלחמות הרבות שעיראק היתה מעורבת בהן בעשורים האחרונים והדי מטעני החבלה של השנים האחרונות, שבעת כתיבת שורות אלה עדיין לא נראה להם קץ, הוסיפו לקיבועה של עיראק כניגוד לפתיחות ולסובלנות. תפיסה זו נוגעת לא רק לימי האימה של סדאם חוסין, אלא למדינה כמכלול, ובתוך כך נצבעים בצבעי אימה גם כארבעים שנות המלוכה ההאשמית בעיראק, שהחלו בתום מלחמת העולם הראשונה ונמשכו עד ההפיכה הצבאית ביולי 1958.

ואולם בחינה מעמיקה יותר של התקופה ההאשמית מגלה פנים אחרות של עיראק: עיראק כמדינה שהתקיימו בה חיי תרבות תוססים וסוערים, והתנהל בה ויכוח ער על עיצוב דמותה החברתית, התרבותית והפוליטית של המדינה. התשתית לכך היתה ספרות אירופית עשירה, בשפות המקור או מתורגמת לערבית, שהגיעה לעיראק ישירות מאירופה או דרך מצרים ולבנון. מן השפע הגדול הזה ניזונה שכבה של צעירים, בוגרי בתי-הספר המודרניים של עיראק; אלה נפגשו במועדוני תרבות, בחנויות ספרים או בבתי-קפה, ודנו בספרות זו ובמסריה הרעיוניים. באותה עיראק יצאו לאור עשרות עיתונים וכתבי עת, והתפרסמו יצירות ספרות מקוריות של פרוזה ושירה. עיראק של תקופת המלוכה לא היתה דמוקרטית, אף שהתקיים בה משטר פרלמנטרי. בשנות העשרים היא היתה במשטר של מנדט בריטי, ומשנות השלושים, לאחר שזכתה בעצמאות בשנת 1932, היא התקיימה למעשה כמדינת חסות, כחלק מן האימפריה הלא-פורמאלית של בריטניה; החופש הפוליטי היה בה מוגבל, והשלטון הפנימי היה בידיהן של אליטות מקומיות מושחתות.

3. הספר יצא לאור בעברית במהדורות אחרות, ועד כה תורגם לערבית, אנגלית ותורכית. הוא זכה לביקורות רבות בעיתונות ובכתבי עת, ולערבי הקורה רבים ברחבי הארץ והעולם.

על רקע זה התפתח עימות בין האיראליים הפוליטיים והחברתיים שטיפחו המשכילים העיראקים לבין הממסד המלוכני השמרני, שניסה להגביל את האינטלקטואלים באמצעות צנזורה, עונשי ממון ומאסר, ואף גלות. עימות זה הוביל לשיח מרתק, שיח ביקורתי של אינטלקטואלים, שעל אף המגבלות פעלו להקים בעיראק חברה מודרנית וחופשית, ולכונן בה משטר דמוקרטי בעל ערך.⁴

ששון סומך היה נער צעיר בשנות הארבעים, אך אהבתו הגדולה לספרות הביאה אותו במגע עם אותו עולם, וספרו מתעד את המגעים הללו. הוא חושף את יחסי הרעות שהתפתחו בין מתנגדי משטר למיניהם, ואת השותפות הגדולה שהתקיימה בין יהודים, מוסלמים ונוצרים. על שותפות זו הונחו הנדבכים הראשונים בתהליך יצירתו של הלאום העיראקי, בתהליך התכתם של בני המגזרים השונים ליחידה תרבותית אחת, שגבולותיה הם גבולותיה הטריטוריאליים של עיראק, אלה ששוורטו בשנת 1921 בפטרונות רבה בידי השליטים הבריטים ממקום מושבם בקהיר.

בספרו של סומך מוצגת בגדאד כעיר קוסמופוליטית בזעיר אנפין, המכילה מקבץ גדול של בני דתות וקבוצות אתניות שונות, שלכולם משותף חלום של מדינה דמוקרטית וליברלית, של חופש וחירות ושל פעילות תרבותית משותפת בצלה ובחסותה של השפה הערבית. בולטת ביותר מרכזיותם של ספרים בחיי האליטה האינטלקטואלית בבגדאד: כך בתיאורי 'הספרייה הכללית' של בגדאד וחווית הקריאה בה בספרים בערבית, ברכישות של ספרים ב'רחוב הספרים' בכזאר של בגדאד ובביקורים בחנות הספרים הלועזיים 'מקנז' ברחוב אל-רשיד, שבה נרכשו ספרים של סופרים מן המערב. הספרים היו במוקד החיים האינטלקטואליים והחיים הפוליטיים. אם ינסה הקורא לא רק להתעלם מכל מה שהוא יודע על ההיסטוריה של עיראק לאחר 1958, אלא גם 'להבריש את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה',⁵ יתברר לו שהדרך שבה התפתחה עיראק ונהפכה לדיקטטורה לא היתה הכרחית וודאי לא האפשרות היחידה, שהרי במשך ארבעה עשורים נאבקה האליטה החברתית המודרנית של עיראק המלוכנית על הרחבת הדמוקרטיה ועל עיגונה החברתי והפוליטי. רק לאחר ההפיכה הצבאית עברה עיראק לשלטונם של קציני צבא, ולאחר מכן היתה שנים ארוכות בידי סדאם חוסין, עד שנכבשה בידי השלטון האמריקני, והוקם בה השלטון המקומי הפועל כיום בחסותו. על כן יש לראות את התקופה סומך מתאר כתקופה העומדת בזכות עצמה. יש בה אמירה הן באשר למה שהיה יכול לקרות ולא קרה, והן בנוגע להתפתחויות שעדיין עשויות להתרחש. ניצניה ומורשתה של 'עיראק האחרת' אולי לא אבדו לנצח.

סומך גם זורע אור חדש על הקהילה היהודית בעיראק. שלא כמו בישראל, שבה מזוהים יוצאי ארצות האסלאם עם שמרנות ומסורת ועם אורח חיים דתי, הקהילה היהודית של בגדאד מתגלית לקורא כקהילה מודרנית ומתמערבת, העוברת תהליכי חילון. מודרנה

4. ראוי: Bashkin, *The Other Iraq*

5. ולטר בנימין, הרהורים, תל-אביב 1996, עמ' 312-313.

וחילוניות, אנו לומדים מבגדאד, אתמול, אינן זהות ל'אירופה', אלא עשויות לאפיין כל חברה. בכך הספר הזה מנפץ סטראוטיפים על הדיכוטומיה שבין 'מזרח' ל'מערב', ועל המאפיינים של ה'מזרח' ושל החברה ה'מזרחית'. תיאור זה מתכתב עם ממצאיה של אורית בשקין על התחוללות תהליכי חילון בשכבה הולכת ומתרחבת של משכילים בני דתות וקבוצות אתניות שונות. לטענתה, מאז שנות השלושים נעשתה התרבות העיראקית חילונית יותר ויותר,⁶ ועל כן חילוניתה של הקהילה היהודית לא היתה חריגה אלא השתלבה בתופעה הכוללת.

המודרנה והחילון התקיימו בבגדאד כשהם שלובים זה בזה. כאשר הילד-המחבר שואל 'מה זה כוכבים', הוא זוכה להסבר מדעי על-פי תורת האסטרונומיה, ובהמשך הוא מקים בביתו מעבדה כימית על-פי הנחיות שלמד מספר הדרכה באנגלית. בבגדאד היו המחבר וחבריו הצעירים צופים בסרטי קולנוע מערביים ואף לומדים בעל-פה סצנות שלמות. סב המשפחה נהג לבקר בבית-הכנסת רק בראש השנה וביום הכיפורים, והאב לא יצא לבתי-קפה אלא היה מבלה את רוב שעות הפנאי בבית, מקשיב לרדיו או קורא עיתונים. לבושם של בני הדור הצעיר הוא לבוש מודרני המקובל באירופה: הגברים לובשים חליפות עם עניבות ועניבות פרפר, ולבוש הנשים מודרני ומזכיר גם הוא את מה שהיה מקובל באירופה בתקופה ההיא: חצאיות החושפות ברכיים, חולצות נטולות שרוולים וכובעים בריטיים אופנתיים.

בתוך העולם הרב-אתני ומרובה התרבויות הזה היתה זהותו של היהודי רב-גונית, כפי שמלמדים מעברי השפות שלו: הוא מדבר ערבית-יהודית בבית, ערבית-מוסלמית ברחוב וערבית ספרותית בבית-הספר. במוסדות המדינה הוא מדבר אנגלית עם הבריטים, ואם למד בבתי-הספר של חברת 'כל ישראל חברים' הוא גם מדבר צרפתית. אבל יותר מכול, היהודי הוא איבר מאיבריה של המדינה העיראקית ההולכת ומתעצבת, שבה הגבולות בין בני הדתות והקבוצות האתניות השונות מיטשטשים, ובמקומם צומחת ומתגבשת פעילות תרבותית המאחדת בתוכה את המגזרים השונים של החברה. תהליך זה ניכר בכתיבת שירה וסיפורת, ובפרסום מאמרים בעיתונים הרבים היוצאים לאור בתקופה ההיא. בכל התחומים הללו, האינטלקטואל היהודי כותב בערבית ומתמקד בנושאים כלכליים ומעמדיים המעניינים את כלל החברה העיראקית, לאו דווקא היהודית. כאן הלך וצמח זן של יהודי חדש, יהודי שהיה נטוע בחברה ובתרבות הערבית, ושפעל לא בצד חברת הרוב אלא במרכז. אלו הם רכיבי דמותו של ה'יהודי-הערבי' על-פי תפיסתו של סומך.

אבל לא רק את הלכידות העיראקית המתהווה מתאר סומך, אלא גם את שבריריותה. הסדקים הראשונים נסדקו ב'פרהוד', הפוגרום שעשו תושבי בגדאד בשכניהם היהודים ביוני 1941. לאחר מכן החלו אמנם כמה שנות שפע ושגשוג, אך הן באו אל קצן לאחר שנים אחדות, עם הקמתה של מדינת ישראל. את מקומה של הסימביוזה היהודית-המוסלמית תפס סיפור אחר, סיפור של עקירה ופליטות, של חילופי אוכלוסין כפויים,

Bashkin, *The Other Iraq*, p. 272 .6

של אובדן רכוש ושל אובדן זהות. אירועים אלה הותירו פצע פתוח אצל יהודים וערכים כאחד. בנקודה זו, שבה נפגשים הזיכרון האישי והזיכרון הקולקטיבי, ששון סומך מאיר באור חדש את האירועים ההיסטוריים של יציאת היהודים מעיראק, בהצגתם לא כתהליך דטרמיניסטי, כמקובל, אלא כתהליך דינמי, שבו התרחשויות שונות הובילו אל הכרעות ברמה האישית והקולקטיבית. אווירת הטרור שיצרה המדיניות האנטי-יהודית של שלטונות עיראק והפגיעות במאות יהודים שלא היו ציונים, עוררו חשש מפני העתיד והובילו אותם לבחור בהגירה. משפחתו של סומך לא היתה ציונית, ואחדים מבניה חיו אז בארצות-הברית ואף-על-פי-כן המשפחה בחרה לבוא לישראל, אולי בגלל הנוחות שהציעה היציאה המוסדרת והמאורגנת לישראל. ייתכן שהמקרה הפרטי של משפחת סומך מספק תובנה להסברת המוניותה של העלייה לישראל, בצד התובנות על קורותיה של אופציה ערבית-יהודית שהכזיבה.

ספרו של סלים פתאל בסמטאות בגדאד עוסק גם הוא בבגדאד במחצית הראשונה של המאה ה-20. במרכז הסיפור ניצבת משפחתו, הזוכה לכינוי 'שבט כליף-פתאל', שהתפרנסה מבית-מלאכה לאיזורים, גלימות מאריגים מיוחדים ויקרי ערך, שנשים יהודיות נהגו להתעטף בהן בצאתן אל הרחוב. לאחר שהנשים עברו בהדרגה ללבוש אירופי וחדלו להתעטף באיזורים, פנו בני המשפחה הצעירים לעיסוקים בפקידות ומסחר. פתאל נולד למשפחה במעמד הבינוני-הנמוך, אך חי בעוני רב לאחר שהתייתם מאביו בגיל רך. המשפחה המורחבת היא שסייעה כלכלית לאם המשפחה ולבניה, ובמסגרתה גם נשמרו האתוסים של המעמד הבינוני – אתוסים של השכלה, מצוינות ויזמות, יחד עם משמעת קשה ותובענית, ערכי מוסר קפדניים ומוסר עבודה גבוה. החשיפה אל העוני מביאה לספרו של פתאל דמויות מן השכבה הנמוכה של יהדות בגדאד, שכבה הנעדרת לחלוטין מספרו של סומך. פתאל מתאר סבל וכאב, מחלות ומוות. הוא מציג לקורא את קשיי היום-יום של בני המשפחה ושל שכניהם, את תופעת הזנות בחברה היהודית, את שיטות החינוך המסורתי המלוות בעונשי גוף ונפש, ועוד כמה וכמה תופעות שליליות הקשורות למחסור ולבערות. ילדותו מתוארת כחוויה קשה בסמטאות שכונת העוני טַטְרָן, שגם המעבר יחד עם בני המשפחה המורחבת אל עלווייה, שכונת היוקרה של המעמד הבינוני, לא הביא שיפור ניכר.

על אף ההבדלים בין חייהם של סומך ושל פתאל, שניהם היו חלק מאותה חברה ואף מאותו מעמד, למשל ביחס אל רעיונות חדשים. פתאל מתאר את התנגשותם של רעיונות המודרנה והחילון, שרכשו הילדים בבת-הספר המודרניים, עם ערכיהם של המבוגרים, שומרי המסורת. הוא מתאר ויכוחים סוערים עם הסב, המציב תשובות דתיות למסקנות המדעיות של נכדיו. אף אחד מן הצדדים אינו מצליח לשנות את דעת הצד האחר, ואף-על-פי-כן העימות מתנהל על מי מנוחות, וצעירי המשפחה ממשיכים את לימודיהם בבת-הספר המודרניים. אף שמשפחתו של פתאל דתית ושומרת מצוות יותר מזו של סומך, אין הבדלים ניכרים בהתנהלותן של שתי המשפחות בציר שבין דתיות לחילוניות. גם חשיפתם של הצעירים לספרות מודרנית ולספרות מהפכנית המגיעה מחוץ לעיראק

דומה בשני הסיפורים. שניהם אהדו את רעיונות הקומוניזם, ופתאל אף הצטרף לשורות המפלגה, שיכן בביתו את ספריית המחוז של המחתרת הקומוניסטית והפיץ חומר תעמולה. הוא אף השתתף בהפגנות נגד המשטר, ובייחוד בהפגנות רחבות ההיקף נגד חידוש ההסכם האנגלו-עיראקי בינואר 1948. הפגנות אלה לוו בשפיכות דמים והובילו בסופו של דבר לנפילת הממשלה. לאחר שנתפס ונחקר במרתפי הכולשת העיראקית, הכריח את הגבול לאיראן ומשם בא לישראל.

ההברל העיקרי החוצה את הספרים הוא היחס לעיראק. אם בעבור סומך היתה עיראק הרמוקרטית והפלוורליסטית אופציה שבסופו של דבר הכזיבה, הרי בעיני פתאל, מלכתחילה היא היתה אשליה. הוא מכנה את עיראק 'ארץ אוכלת יושביה', וזו גם הכותרת שנתן פתאל לפרק הראשון בסדרה על ההיסטוריה של יהודי כבל, שכתב וביים לטלוויזיה הישראלית. ייתכן שתפיסה זו נובעת מסיפורו האישי – דודו נרצח באירועי הפרהוד בשנת 1941; הוא נטבח בידי המון פורעים לאחר שהוצא מאוטובוס שנסע בלב שכונה מוסלמית. מכל מקום, פתאל מתאר עוינות גדולה של המוסלמים, משופעת באידאולוגיה נאצית, שהתקיימה הן במישור האישי והן במישור הציבורי. וכך הוא כותב: 'לאחר הפרעות רווחה אצלנו בבית תחושה שאנו חיים על זמן שאול. נשמתו של היטלר, האליל הנערץ, המשיכה לרחף ברחוב ובין כותלי בתי הספר גם לאחר מפלתו והתאבדותו בסוף המלחמה. מנהיגים מיותמים, מוקירי זכרו, שמרו על מורשתו ופעלו על פיה לפחות בכל הקשור ליהודים בעיראק ובארץ ישראל'.⁷ בשנת 1947, לקראת הקמתה של מדינת ישראל, הלך והורע היחס אל היהודים, והשיא היה בספטמבר 1948 בהוצאתו להורג של היהודי שפיק עדס באשמת בגידה. פתאל מסכם: 'עיראק אמרה בבירור לכל יהודיה: "אתם לא שייכים, אין לכם עוד מקום בתוכנו"'.⁸ אירועים אלה מוזכרים גם בספרו של סומך אך הוא אינו רואה בפרהוד את 'התחלת הסוף'. לטענתו, אף-על-פי שהאירוע העכיר את יחסי היהודים והמוסלמים, השנים שבעקבותיו היו שנות התבססות ופריחה, תהליך ההסתערבות של יהודי עיראק הוא, והפרהוד 'כמעט נמחה מהזיכרון הקולקטיבי'.⁹ לדעתו, העמדת הפרהוד כתמצית ההתנסות היהודית-עיראקית משכיחה מאות שנים של שכנות ופריחה תרבותית.¹⁰ סומך סובר שרק הסכסוך שהסלים עם הקמתה של מדינת ישראל והחששות מפני העתיד הובילו את היהודים לעזיבת עיראק. ואילו פתאל, שראה ביציאה מעיראק המשך למגמה אנטי-יהודית שראשיתה כבר בשנות השלושים, מתאר את עזיבת עיראק כגירוש: 'לא היתה זו פרידה מרצון, זה היה גירוש מאונס, או אם תרצו טרנספר'.¹¹ על אף ההבדלים ביניהם, המסלול שעשו סומך ופתאל בחברה העיראקית היה דומה. שניהם גילו רגישות חברתית ושניהם היו מעורבים, באופן כזה או אחר, בפוליטיקה

7. פתאל, בסמטאות בגדאד, עמ' 260-261.

8. שם, עמ' 274.

9. סומך, בגדאד, אתמול, עמ' 105-106.

10. שם, עמ' 12.

11. פתאל, בסמטאות בגדאד, עמ' 347, וכן בהקדמה, עמ' 10.

המקומית. עצם תפיסתם הקומוניסטית מלמדת על אופטימיות, על תקווה לאינטגרציה בחברה הערבית המקומית ועל אמונה שאפשר לשמור על קיום יהודי בעיראק. אלא שבהסתכלות לאחור, סומך מתאר החמצה של מסלול דמוקרטי ופלורליסטי, בעוד פתאל לומד מסופו של התהליך על ראשיתו ומתאר מסכת בלתי-פוסקת של רדיפות ופגיעות. ההבדלים הללו צובעים את בגדאד בצבעים שונים, המציירים תמונות של שתי ערים שונות לחלוטין: האחת אופטימית ומאירת פנים, פתוחה לחידושים ועשירה באפשרויות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות, והאחרת, כפי שמעיד השם 'בסמטאות בגדאד', סגורה, קודרת ומאיימת. הדבר ניכר גם בתמונות שבשערי הספרים: הראשון מביא תמונה משפחתית רבת משתתפים שצולמה בטקס חתונה בשנות העשרים, המשדרת עושר, מודרניות ואופטימיות, והשני – ציור של דם, איברים כרותים וקירות מנופצים, המבטא את אימת הפרהוד. פניה הכפולים של בגדאד מתקשרים אל שני נרטיבים ישראליים על תולדות היהודים בארצות האסלאם. האחד הוא נרטיב קטסטרופלי, המדגיש רצף של דיכוי ורדיפה מאז עליית האסלאם ועד הגירת יהודי ארצות אלה משנות החמישים ואילך. על-פי תפיסה זו, העוינות גברה בעקבות תהליך הדה-קולוניזציה והקמתן של מדינות עצמאיות במזרח התיכון ובצפון אפריקה, והובילה לפרעות ולרדיפות בתמיכת השלטונות. בסופו של דבר היתה העלייה לישראל פתרון של הצלה. הנרטיב האחר מתמקד במערכת יחסים מורכבת של שיתוף-פעולה יהודי-מוסלמי בכל תחומי החיים, ובכלל זה בתחומי חברה ותרבות. נרטיב זה מדגיש שבעיראק התקיימה אופציה דמוקרטית ופלורליסטית, שבמסגרתה היו היהודים חלק אינטגרלי של החברה הערבית ואף הזדהו עם המדינה העיראקית, אולם בסופו של דבר גרמו האירועים הפוליטיים במזרח התיכון ובייחוד הסכסוך הערבי-יהודי בארץ-ישראל ליציאת היהודים ולעליית רבים מהם לישראל.¹² שני נרטיבים אלה מעצבים את סדר היום המחקרי והציבורי הישראלי בסוגיית מקומם של יהודי ארצות האסלאם בישראל. ספרי הזכרונות מדגימים היטב, שגם זכרון העבר הוא חלק מסדר היום של ההווה.

12. על נרטיבים אלה נכתב רבות. אזכיר רק את ספרו של מרק ר' כהן, בצל הסהר והצלב: היהודים בימי הביניים, חיפה 2001, ובייחוד הפרק הראשון.